

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

Collection of Papers Dedicated to the 40th Anniversary of the Institute for Art History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2012
Faculty of Philosophy, University of Belgrade | 2012

Издавач / Publisher

Филозофски факултет, Универзитет у Београду / Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија / Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Serbia
www.f.bg.ac.rs

Суиздавач / Co-Publisher

Досије студио, Београд / Dosije studio, Belgrade
www.dosije.rs

За издавача / For the Publisher

Проф. др Весна Димитријевић, декан факултета / Prof. Vesna Dimitrijević, Ph.D., Dean of the Faculty

Рецензенти / Reviewers

Проф. др Марица Шупут, Филозофски факултет у Београду /
Prof. Marica Šuput, Ph.D., Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Проф. др Ирина Суботић, проф. емеритус, Академија уметности у Новом Саду /
Irina Subotić, Ph.D., Prof. Emerita, Academy of Arts, Novi Sad

Ликовно-графичка опрема / Graphic Design

Ирена Ђаковић / Irena Djaković
Александар Костић / Aleksandar Kostić

Припрема и штампа / Preparation and Printing

Досије студио, Београд / Dosije studio, Belgrade

Књига је објављена финансијским средствима Министарства просвете и науке Републике Србије,
Фонда за капитална издања Скупштине града Београда и Филозофског факултета Универзитета у
Београду

This book is published with the financial support of the Ministry of Education and Science of the Republic of
Serbia, the Fund for Major Publications of the Municipal Assembly of Belgrade and the Faculty of Philosophy,
University of Belgrade

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Зборник радова поводом четрдесет година
Института за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду

Collection of Papers Dedicated to the 40th Anniversary
of the Institute for Art History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Уредник Иван Стевовић / Edited by Ivan Stevović

САДРЖАЈ / CONTENTS

Аутори / Contributors	xi
Скраћенице / Abbreviations	xv
<i>Hans Buchwald</i> , Christian Basilicas, Proportions, Pythagoras and Vitruvius	1
Ханс Бухвалд, Хришћанске базилике, пропорције, Питагора и Витрувије	
<i>Emma Maayan-Fanar</i> , Unknown Early Christian Tombs in Shefar'am – In Pursuit of a Solution to an Iconographic Enigma	27
Ема Мајан-Фанар, Непознате ранохришћанске гробнице у Шефар'аму. У потрази за решењем иконографске енигме	
<i>Vlada Stanković</i> , <i>Living Icon of Christ</i> : Photios' Characterization of the Patriarch in the Introduction of the <i>Eisagoge</i> and its Significance	39
Влада Станковић, Жива икона Христа: Фотијева дефиниција патријарха у уводу <i>Исагоге</i> и њен значај	
<i>Glenn Peers</i> , Masks, Marriage and the Byzantine Mandyllion: Classical Inversions in the Tenth-Century <i>Narratio de translatione Constantinopolim imaginis Edessenae</i>	45
Глен Пирс, Маске, венчање и византијски Мандилион: класичне инверзије у X веку <i>Narratio de translatione Constantinopolim imaginis Edessenae</i>	
<i>Bissera V. Pentcheva</i> , The Performance of Relics: Concealment and Desire in the Byzantine Staging of <i>Leipsana</i>	55
Бисера В. Пенчева, Перформанса реликвија: скривање и пожуда у византијском постављању <i>Leipsana</i>	
Радивој Радић, Животиње у „Земљорадничком законнику“	73
<i>Radivoj Radić</i> , Animals in the “Farmer’s Law”	

<i>Valentino Pace</i> , Il mosaico della Deisis sul portale d'ingresso alla chiesa dell' Abbazia di San Nilo a Grottaferrata	79
<i>Валентино Паће</i> , Мозаик са представом Деизиса над улазним порталом цркве манастира Св. Нила у Гротаферати	
<i>Nancy Patterson Ševčenko</i> , Revisiting the Frescoes of the Church of the Kosmosoteira at Pherrai (1152)	85
<i>Ненси Патерсон Шевченко</i> , Још једном о фрескама цркве Богородице Космосотире у Вири (1152)	
<i>Jelena Erdeljan</i> , Studenica: All Things Constantinopolitan	93
<i>Јелена Ердељан</i> , Цариградска природа Студенице	
<i>Zaza Skhirtladze</i> , Apocryphal Cycle of the Virgin in Medieval Georgian Murals: Preliminary Observations	103
<i>Заза Скиртладзе</i> , Апокрифни циклус Богородице у грузијском средњовековном зидном сликарству: прелиминарна разматрања	
<i>Biserka Penkova</i> , A Newly-found Fresco of The Visitation in the Saint John the Baptist Chapel in Asenovgrad	119
<i>Бисерка Пенкова</i> , Новооткривена фреска Сусрет Марије и Јелисавете у параклису Св. Јована Крститеља у Асеновграду	
<i>Dragan Vojvodić</i> , The Nativity of Christ and the Descent into Hades as Programme Counterparts in Byzantine Wall Painting	127
<i>Драган Војводић</i> , Рођење Христово и Силазак у ад као пандани у програмима византијског зидног сликарства	
<i>Steven J. Schloeder</i> , <i>Per lumina vera ad verum lumen</i> : The Anagogical Intention of Abbot Suger.	143
<i>Стивен Џ. Шледер</i> , <i>Per lumina vera ad verum lumen</i> : анагошке тежње опата Сижеа	
<i>Michael Viktor Schwarz</i> , Giotto's Byzantium	157
<i>Михаел Виктор Шварц</i> , Ђотова Византија	
<i>Војислав Кораћ</i> , Замисао и остварење у средњовековној архитектури: примери у архитектури византијског света	171
<i>Voislav Korać</i> , Conception et réalisation en architecture médiévale: exemples de l'architecture du monde byzantin	
<i>Ivan Stevović</i> , Towards New Directions of Investigation of Late Byzantine Architecture. Visualisation of "Text" on the Facades of the Church of the Virgin in Krina (Chios)	175
<i>Иван Стевовић</i> , Ка новим путевима истраживања позновизантијске архитектуре. Визуализација „текста“ на фасадама цркве Богородице Крине на Хиосу	

<i>Слободан Ђурчић</i> , Ђаконикон као испосница: питање посебних просторних намена у монашкој црквеној архитектури Србије и Византије	191
<i>Slobodan Ćurčić</i> , Diaconicon as a Monastic Cell: the Question of Special Functional Intentions in Monastic Church Architecture of Serbia and Byzantium	
<i>Георгиос М. Веленис</i> , Хетеројезичке сликарске радионице и билингвални сликари.	211
<i>George M. Velenis</i> , Ateliers hétéroglottes et peintres bilingues	
<i>Cvetan Grozdanov</i> , Les portraits des premiers Paleologues dans le narthex de la Vierge Peribleptos (St-Clement) a Ochrid. Une hypothese	227
<i>Цветан Грозданов</i> , Владарски портрети раних Палеолога у нартексу Богородице Перивлепте (Св. Климент) у Охриду. Једна хипотеза	
<i>Stavros Mamaloukos</i> , The Chronology of the Exonarthex of the Porta-Panagia in Thessaly	237
<i>Ставрос Мамалукос</i> , Време настанка ексонартекса цркве Порта Панагија у Тесалији	
<i>Vahit Macit TEKİNALP</i> , Considerations on the Geometry of Gümüşlü Kubbe, the Mausoleum of ʿOthmān I Ghāzī, an Annex of the Monastery of Hagios Ioannes at Prousa (modern Bursa) in Anatolia	251
<i>Вахит Мачит Текиналп</i> , О геометрији Гимишли Кубеа, маузолеја Османа I Газија, анекса манастира Св. Јована у Пруси (данашња Бурса) у Анадолији	
<i>Sophia Kalopissi-Verti</i> , Stylistic Observations on the Painted Decoration of St. Nicholas at Achragias in Laconia / Peloponnese	263
<i>Софија Калописи-Верти</i> , Запажања о стилу сликане декорације цркве Св. Николе у Ахрагијасу у Лаконији (Пелопонез)	
<i>Maria Panayotidi</i> , Observations on a Local Workshop in the Region of Epidaurus Limira	275
<i>Марија Панајотиди</i> , Запажања о локалној радионици у области Епидаурос Лимера	
<i>Nektarios Zarras</i> , Reflections of Palaiologan Style in Cypriot Monumental Painting	291
<i>Нектариос Зарас</i> , Одрас стила Ренесансе Палеолога на кипарско монументално сликарство	
<i>Аксинија Џџурова</i> , Евангелието од Тирана, Вљора 10 и продукцијата на Одигоновија манастир в Константинопол	309
<i>Аксинија Џурова</i> , Четворојеванђеље Вљора 10 из Тиране и делатност манастира тон Одигон у Цариграду	
<i>Tatjana Starodubcev</i> , Под заштитом бесплотних: представе арханђела Гаврила у храмовима живописаним у доба Лазаревића	329
<i>Tatjana Starodubcev</i> , Under the Protection of Asomatoi: Presentations of Archangel Gabriel in the Churches Painted During the Lazarević Period	

<i>Бранислав Цветковић, Есфигменска повеља деспота Ђурђа Бранковића: фантастична архитектура, Жича, Есфигмен или небески станови?</i>	347
<i>Branislav Cvetković, The Esphigmenou Chrysobull of Despot Djuradj Branković: Fantastic Architecture, Žiča, Esphigmenou or the Celestial Dwellings?</i>	
<i>Смиљка Габелић, Илустрације чуда са Аном из Цариграда и женом из Александрије у Пиви. Ретке теме из циклуса Арханђела</i>	365
<i>Smiljka Gabelić, Miracles with Anna from Constantinople and the Woman from Alexandria in Piva. Rare Scenes from the Cycle of the Archangels</i>	
<i>Саша Брајовић, Ренесансни портрет и топос животности.</i>	381
<i>Saša Brajović, Renaissance Portrait and the Topos of Lifelikeness</i>	
<i>Енгелина Смирнова, Неке особености руској иконографији XVI в.: полемика с „Люторовој ересью“?</i>	397
<i>Енгелина Смирнова, Неке особености у руској иконографији XVI века: полемика с „Лутеровом јереси“?</i>	
<i>Мирослав Тимотијевић, Истинита иконографија Јерусалима и бакорез Христофора Џефаровића „План храма Христовог гроба“</i>	407
<i>Miroslav Timotijević, The True Iconography of Jerusalem and “The Church of the Holy Sepulchre Plan” – the Engraving of Hristofor Džefarović</i>	
<i>Зоран Ракић, Копија Минхенског Српског псалтира настала 1627–30. године и њен однос према оригиналу</i>	421
<i>Zoran Rakić, The Munich Serbian Psalter Copy from 1627–30 and its Comparison with the Original</i>	
<i>Бранислав Тодић, Иконостас Старе српске цркве у Сарајеву.</i>	439
<i>Branislav Todić, The Iconostasis of the Old Serbian Church in Sarajevo</i>	
<i>Владимир Симић, О должности поддаников к њихову монарху: политички катихизис из доба просветитељства.</i>	459
<i>Vladimir Simić, О должности поддаников к њихову монарху: A Political Catechism from the Age of Enlightenment</i>	
<i>Мирослава Костић, Портрет Марте Текелије: рад Јакова Орфелина</i>	477
<i>Miroslava Kostić, Portrait of Martha Tekelija: the Work of Jacob Orfelin</i>	
<i>Елка Бакалова, Как българските възрожденци превземат Йерихон. Импликации на старозаветен текст в българското изкуство от XIX век.</i>	487
<i>Елка Бакалова, Како су бугарски препородитељи освајали Јерихон. Импликације старозаветног текста у бугарској уметности XIX века</i>	

<i>Nenad Makuljević, Inventing and Changing the Canon and the Constitution of Serbian National Identity in the Nineteenth Century</i>	505
<i>Ненад Макуљевић, Инвенција и промена канона и конституисање српског националног идентитета у XIX веку</i>	
<i>Симона Чупић, Шест градова Живорада Настасијевића: колективна митологија и магија места у српском сликарству 1910–1920.</i>	519
<i>Simona Čupić, The six cities of Živorad Nastasijević: Mythology and Magic of the Place in Serbian Painting 1910–1920</i>	
<i>Лидија Мереник, Марио Маскарели – тезе о уметнику изван главног тока.</i>	525
<i>Lidija Merenik, Mario Maskareli – Theses on the Off-the-main-stream Artist</i>	
<i>Александар Кадијевић, Три схватања историјског духа времена у архитектури</i>	531
<i>Aleksandar Kadijević, Three Apprehensions of the Historical Spirit of Time in Architecture</i>	
<i>Jeremy Howard, Khaldei and Holtom: Schooling, Warring and Pacifying (Reflecting the State of European Art and Art Historical Discourse with Regard to Work of the 1940s, 1950s and 1960s).</i>	541
<i>Џереми Хауард, Халдеи и Холтом: школовање, ратовање и деловање у миру (О стању европске уметности и историјско-уметничког дискурса са освртом на стваралаштво пете, шесте и седме деценије XX века)</i>	
<i>Walter Zahner, Ein Hindurchgehen des Heiligen Geistes durch Seine Kirche – Liturgie und Kirchenraum im 20. Jahrhundert.</i>	555
<i>Валтер Цанер, Пролазак Светог Духа кроз цркву – литургија и црквени простор у XX веку</i>	
<i>Toshino Iguchi, Towards Osaka Expo '70: The Avant-garde and “Art and Technology” in Japan</i>	567
<i>Тошино Игучи, Поглед на Осака Ехро '70: Авангарда и „уметност и технологија“ у Јапану</i>	
<i>Mieke Bal, Heterochrony in the Act: The Migratory Politics of Time</i>	579
<i>Мике Бал, Хетерохронија на делу: миграторна политика времена</i>	

АУТОРИ / CONTRIBUTORS

др Елка Бакалова, дописни члан Бугарске академије наука, Софија
Elka Bakalova, Ph.D., Corresponding member of Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

др Мике Бал, редовни професор Холандске краљевске Академије наука и уметности и
Универзитета у Амстердаму
Mieke Bal, Ph.D., Professor, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences/ Amsterdam School
for Cultural Analysis, University of Amsterdam

др Саша Брајовић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Saša Brajović, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Ханс Бухвалд, професор емеритус Универзитета у Штутгарту
Hans Buchwald, Ph.D., Professor Emeritus, University of Stuttgart

др Георгиос Веленис, редовни професор Универзитета у Солуну
Georgios M. Velenis, Ph.D., Professor, University of Thessaloniki

др Драган Војводић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Dragan Vojvodić, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Смиљка Габелић, научни саветник Института за историју уметности Филозофског
факултета Универзитета у Београду
Smiljka Gabelić, Ph.D., Senior Researcher, Institute for Art History, Faculty of Philosophy,
University of Belgrade

др Цветан Грозданов, редовни члан Македонске академије наука и уметности, Скопље
Cvetan Grozdanov, Ph.D., member of Macedonian Academy of Arts and Sciences, Skopje

др Аксинија Џурова, дописни члан Бугарске академије наука, Софија, директор Центра за
словенско-византијске студије „Иван Дујчев“ Универзитета у Софији
Axinia Džurova, Ph.D., Corresponding member of Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Director
of Centre for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”, University of Sofia

др Јелена Ердељан, доцент Филозофског факултета Универзитета у Београду
Jelena Erdeljan, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Нектариос Зарас, доцент Егејског универзитета на Родосу
Nektarios Zarras, Ph.D., Assistant Professor, University of the Aegean, Rhodes

др Валтер Цанер, ванредни професор Универзитета у Дармштату, главни кустос Немачке католичке бискупске конференције у Бону
Walter Zahner, Ph.D., Professor, University of Darmstadt, chief-curator for the Catholic German Bishops Conference, Bonn

др Тошино Игучи, професор Саитама универзитета
Toshino Iguchi, Ph.D., Professor, Saitama University

др Александар Кадијевић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Aleksandar Kadijević, Ph.D., Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Софија Калописи-Верти, редовни професор Универзитета у Атини
Sophia Kalopissi-Verti, Ph.D., Professor, University of Athens

Војислав Кораћ

Vojislav Korać

др Мирослава Костић, научни сарадник Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду
Miroslava Kostić, Ph.D., Researcher, Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Ема Мајан-Фанар, доцент Универзитета у Хаифи
Emma Maayan-Fanar, Ph.D., Assistant Professor, University of Haifa

др Ненад Макуљевић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Nenad Makuljević, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Ставрос Мамалукос, ванредни професор Универзитета у Патри
Stavros Mamaloukos, Ph.D., Associate Professor, University of Patras

др Лидија Мереник, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Lidija Merenik, Ph.D., Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Валентино Паће, редовни професор Универзитета у Удинама и Библиотека Херциана / Макс Планк Институт за историју уметности, Рим
Valentino Pace, Ph.D., Professor, University of Udine and Bibliotheca Hertziana / Max-Planck-Institut für Kunstgeschichte, Roma

др Марија Панајотиди, редовни професор Универзитета у Атини
Maria Panayotidi, Ph.D., Professor, University of Athens

др Глен Пирс, редовни професор Универзитета савезне државе Тексас у Остину
Glenn Peers, Ph.D., Professor, University of Texas at Austin

др Бисерка Пенкова, доцент Националне академије уметности, Софија
Biserka Penkova, Ph.D., Assistant Professor, National Academy of Art, Sofia

др Бисера Пенчева, ванредни професор Универзитета Стенфорд
Bissera V. Pentcheva, Ph.D., Associate Professor, Stanford University

др Радивој Радић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Radivoj Radić, Ph.D., Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Зоран Ракић, доцент Филозофског факултета Универзитета у Београду
Zoran Rakić, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Заза Скиртладзе, редовни професор Државног универзитета у Тбилисију
Zaza Skhirtladze, Ph.D., Professor, Tbilisi State University

др Влада Станковић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Vlada Stanković, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Татјана Стародубцев, доцент Академије уметности, Нови Сад
Tatjana Starodubcev, Ph.D., Assistant Professor, Academy of Arts, Novi Sad

мр Владимир Симић, асистент Филозофског факултета Универзитета у Београду
Vladimir Simić, M.A., Teaching Assistant, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Енгелина Смирнова, редовни професор Московског државног универзитета Ломоносов
Engelina Smirnova, Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University

др Иван Стевовић, доцент Филозофског факултета Универзитета у Београду
Ivan Stevović, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Стивен Шледер, директор Института за студије сакралне архитектуре, Феникс, Аризона
Steven J. Schloeder, Ph.D., Director of the Institute for Studies in Sacred Architecture, Phoenix, AZ

др Михаел Виктор Шварц, редовни професор Универзитета у Бечу
Michael Viktor Schwarz, Ph.D., Professor, University of Vienna

др Вахит Мачит Текиналп, ванредни професор Хачетепе универзитета у Анкари
Vahit Macit TEKINALP, Ph.D., Associate Professor, Hacettepe University Ankara

др Мирослав Тимотијевић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Miroslav Timotijević, Ph.D., Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Бранислав Тодић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Branislav Todić, Ph.D., Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Слободан Ћурчић, професор емеритус Универзитета Принстон
Slobodan Ćurčić, Ph.D., Professor Emeritus, Princeton University

др Џереми Хауард, редовни професор Универзитета Сент Ендрјус
Jeremy Howard, Ph.D, Senior Lecturer, University of St. Andrews

др Бранислав Цветковић, виши кустос Регионалног музеја у Јагодини
Branislav Cvetković, Ph.D., Senior Curator, Regional Museum in Jagodina

др Симона Чупић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду
Simona Ćupić, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

др Ненси Патерсон Шевченко, самостални истраживач
Nancy Patterson Ševčenko, Ph.D., Independent Scholar, South Woodstock, VT

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AnatSt	<i>Anatolian Studies</i>
AnnBoll	<i>Annalecta Bollandiana</i>
ArtB	<i>Art Bulletin</i>
ArtJ	<i>Art Journal</i>
ArtHist	<i>Art History</i>
ΑρχΒΜΕ	<i>Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος</i>
ΑρχΔ	<i>Ἀρχαιολογικὸν δελτίον</i>
ΑρχΕ	<i>Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς</i>
ActaArchHung	<i>Acta archaeologia, Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
BL	<i>Bibel und Liturgie</i>
BiblArch	<i>The Biblical Archaeologist</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BMFD	<i>Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' "Typika" and Testaments, ed. J. Thomas – A. C. Hero, Dumbarton Oaks, Washington DC, 2000</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
BollGrott	<i>Bollettino della Badia greca di Grottaferrata</i>
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
ByzAus	<i>Byzantina Australiensia</i>
Byzantium: Faith And Power (1261–1557)	<i>Byzantium: Faith and Power (1261–1557), ed. Helen C. Evans, Metropolitan Museum of Art, New York 2004</i>
ByzVindo	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
VizVrem	<i>Vizantiiskii vremennik</i>
GBA	<i>Gazette des beaux-arts</i>
Гласник ДКС	<i>Гласник Друштва конзерватора Србије</i>
Гласник СУД	<i>Гласник Српског ученог друштва</i>
ГЗМ	<i>Гласник Земаљског музеја у Сарајеву</i>
Glory of Byzantium	<i>Glory of Byzantium. Arts and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261, ed. Helen C. Evans, Metropolitan Museum of Art, New York 2000</i>

ГМГБ	<i>Годишњак Музеја града Београда</i>
ГСНД	<i>Гласник Скопског научног друштва</i>
GOTR	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
ΔΕΕ	<i>Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
EtBal	<i>Études balkaniques</i>
ΕΕΒΣ	<i>Ἐπετηρίς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Ἐπιστημονική ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
EO	<i>Echos d'Orient</i>
ENB	<i>The Economic History of Byzantium</i> , ed. A. E. Laiou et al., Dumbarton Oaks, Washington DC 2002
ZDPV	<i>Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins</i>
ЗЛУМС	<i>Зборник за ликовне уметности Матице српске</i>
ЗМПУ	<i>Зборник Музеја примењене уметности</i>
ЗНМ	<i>Зборник Народног музеја у Београду</i>
ZNW	<i>Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche</i>
ЗРВИ	<i>Зборник радова Византолошког института</i>
ЗФФ	<i>Зборник Филозофског факултета у Београду</i>
ИСН	<i>Историја српског народа</i>
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>
ICS	<i>Illinois Classical Studies</i>
JAAC	<i>Journal of Aesthetics and Art Criticism</i>
JbBM	<i>Jahrbuch der Berliner Museen</i>
JbGOst	<i>Jahrbuch für Geschichte Osteuropas</i>
JEH	<i>Journal of Ecclesiastical History</i>
JECrSt	<i>Journal of Early Christian Studies</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i>
JSAN	<i>Journal of the Society of Architectural Historians</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JWCI	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
LakSp (Λακ.Σπ.)	<i>Λακωνικάί σπουδαί</i>
MünchBeitr	<i>Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte</i>
MünchJb	<i>Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , vol. I–III, ed. A. Kazhdan et al., New York – Oxford 1991
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
PAPS	<i>Proceedings of the American Philosophical Society</i>
PBSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , ed. J.-P. Migne (Paris, 1857–66)
PEQ	<i>Palestinian Exploration Quaterly</i>
ПКЈИФ	<i>Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор</i>

PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. Trapp et al. (Vienna, 1976–)
PPSb	<i>Pravoslavni palestinski sbornik</i>
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RArtChr	<i>Revue de l'Art Chrétien</i>
RB	<i>Révue Biblique</i>
RBK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. Wessel (Stuttgart, 1963–)
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities, Cyprus</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
RepKunstw	<i>Repertorium für Kunstwissenschaft</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RIASA	<i>Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte</i>
RQ	<i>Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte</i>
SBF	<i>Studium Biblicum Franciscanum</i>
SemKond	<i>Seminarium Kondakovianum</i>
Споменик СКА	<i>Споменик Српске краљевске академије</i>
SubGr	<i>Subseciva Groningana</i>
SubsHag	<i>Subsidia hagiographica</i>
TAPA	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
TRHS	<i>Transactions of the Royal Historical Society</i>
FM	<i>Fontes minores</i>
FR	<i>Felix Ravenna</i>
XЗ	<i>Хиландарски зборник</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i>
CIÉB	<i>Congrès International d'Études Byzantines</i>
CSHB	<i>Corpus scriptorum historiae byzantinae</i>
CFHB	<i>Corpus fontium historiae byzantinae</i>
CCARB	<i>Corsi di cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina</i>
WJKg	<i>Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte</i>
WSt	<i>Wiener Studien</i>

У средини бременитој разноликим видовима дисконтинуитета, нешто више од четири деценије постојања једне институције несумњиво представља повод који завређује да буде обележен. Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду овом публикацијом исказује поштовање наслеђу властите традиције и угледу који је стицао дугогодишњим радом у стручној и научној јавности.

Као уредник књиге која се налази пред читаоцем, нашао сам се, на одређен начин, у нелагодном положају. Да бих, колико год је то могуће, објективно изложио уводну реч о установи у којој сам и сâм описао један од сопствених професионалних кругова, од првих истраживачких корака до места управника, морао сам да се дистанцирам од себе. Дао сам, стога, себи право да се не поведем за звуком официјелних фанфара јубилеја, већ да се запитам да ли је Институт за историју уметности уистину испунио смисао свог постојања, каквим су га замислиле и 1968. године основале личности чија су научна постигнућа до данас прерасла у осовину историјскоуметничких проучавања у српској средини.

Број и врста публикација објављених током протекле четири деценије несумњиво јесу сасвим одређен показатељ обима и домета рада сваке научне институције. Ипак, може се поставити питање да ли је то и једини параметар вредновања, или се у укупној делатности Института за историју уметности, као суштински залог његовог трајања налази концептуално-методолошки темељ на којем се и даље остварују одговарајући резултати?

Недуго по конституисању, Институт за историју уметности дефинисао је магистралне токове свог деловања, подједнако разгранате у правцу примарних теренских истраживања, прикупљања документације о споменицима, критичке анализе писаних извора, проучавања усмерених ка синтезама о појединим проблемима историје уметности, израде великих речника и библиографија, као и објављивања свог периодичног гласила. На пројектима „Однос српске и византијске уметности у средњем веку“, „Европа и српска уметност XVIII и XIX века“, „Исламска монументална уметност XV–XVIII века на тлу Југославије“ или „Српска уметност у XX веку“, радило се интензивно готово две деценије, управо колико је Институтом руководио академик Војислав Кораћ. Иако су ти пројекти у својим називима носили тада општеприсутну одредницу националног, у основи су, као аксиом, имали интердисциплинарни приступ материји и недвосмислено изражену свест о томе да се српска уметност, ма ког раздобља, да тумачити на прави начин само као ентитет израстао из властите реалне временске и просторне димензије, односно из комуникације са светом Истока и Запада на чијим је границама настајао. Следствено устројству са таквим опредељењем, не чуди што је Институт за историју уметности веома брзо постао место проучавања појава које су далеко превазилазиле оквире искључиво уметничког стварања код Срба. Самим тим био је и гостопримљива кућа великом броју научника и стручњака у овој делатности који су пристизали са свих меридијана. Његована и стално проширивана, управо та отвореност институције, у вишем значењу речи, учинила је да наноси смутних година с краја прошлог столећа, упркос притисцима који су долазили и споља и из овдашње средине, нису озбиљније уздрмали давно постављене стамене темеље. Тако је установа до мирнијих времена доспела вођена сопственим наслеђем и снагама, по-

могнута Одељењем за историју уметности Филозофског факултета и подржана од не малог броја колега и пријатеља из иностранства.

Безмало тридесет књига из категорија монографија, студија и грађе о најразличитијим темама историје уметности, и тридесетпет свезака часописа за средњовековну уметност „Зограф“, у којем је своје радове, осим домаћих истраживача, објавило око стотину иностраних научника; фондови техничке и фото-документације, јединствени по обиму, о споменицима Србије, земаља некадашње Југославије и Балкана, библиографски фондови и богата библиотека, садржај су данашњег Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду. То, чини се, говори само по себи, и пружа реалну основу уверењу да ће ова установа, у сагласју искусних научника и истраживача који тек ступају на сцену, успешно пребродити искушења којима су хуманистичке науке изложене у текућим годинама глобалне кризе. На свој начин, у прилог овом уверењу сведоче и странице текстова који се налазе пред читаоцем.

Свим ауторима још једном се најтоплије захваљујем не само на њиховим прилозима, већ и на стрпљењу и подршци коју су ми пружали током настајања ове књиге. Велику захвалност дугујем и тиму изузетних сарадника који су радили на пословима њеног припремања.

Време је, на жалост, учинило да првом управнику Института за историју уметности и једном од његових оснивача, Војиславу Кораћу, ово мало уздарје остаје неуручено.

Београд, маја 2012.

И. С.

In a milieu laden with all forms of discontinuity, a little over four decades of existence of an institution is unquestionably a cause worthy of noting. By publishing this volume the Institute for Art History of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, honors its tradition and remains true to the esteem attained in the long years of its presence and activities in the professional and academic field.

As the editor of the volume hereby presented to the reader, I face, in a manner of speaking, an awkward situation. In order to put together, as objectively as possible, these words of introduction, I had to step back and assess from a distance the progress of an institution in which I myself have completed one of my own professional cycles, from the first steps as a researcher to the position of director. Therefore, I take the liberty to disregard the lure of official jubilee fanfare but, rather, to raise the question whether the Institute for Art History has, indeed, fulfilled the purpose envisaged in 1968 by its founders whose work, to this day, remains the basis of art historical scholarship in Serbia.

The number and nature of volumes published over the course of the past four decades are definitely an indicator of the scope and achievement of any academic institution. Still, we can ask whether they are the sole parameter of appraisal or whether it is actually the conceptual-methodological base, which remains at the core of its pertaining results, that is the true warrant of the Institute's persistence?

Shortly after its founding, the Institute for Art History defined the main directions of its activity, balanced equally between field exploration, documenting of monuments, critical analysis of written sources, research directed toward syntheses on given problems of art history, production of encyclopedic dictionaries and bibliographies as well as publication of its own periodical. Projects such as "Relation between Serbian and Byzantine Art in the Middle Ages", "Europe and Serbian Art of the XVIII and XIX Centuries", "Islamic Monumental Art XV–XVIII Century on the Soil of Yugoslavia" or "Serbian Art in XX Century" were the framework of intense activity for almost two decades, precisely at the time academician Vojislav Korać was the director of the Institute. Although their titles included the then omnipresent term of national, they were essentially, axiomatically, interdisciplinary in approaching the subject of their investigation and expressed an unquestionable awareness of the fact that Serbian art of any given period can be appropriately studied solely as an entity stemming from its indigenous temporal and spatial dimension, i.e. from the process of communication with both the East and the West, the two worlds on the frontiers of which it flourished. Accordingly, it comes as no surprise that the Institute for Art History quickly became the center of research of phenomena the scope of which ranged far outside the strict limits of artistic creation among the Serbs. It, thus, opened its doors to a large number of scholars who came from all corners of the world. Nurtured and constantly enhanced, it was precisely this hospitable and open nature of the institution, in a higher sense of the word, that kept its firm foundations untouched by pressures exerted from both within and without during the challenging years of the close of the century past. This institution reached more peaceful times guided by its own tradition and strength, sustained by the Department of Art History of the Faculty of Philosophy and supported by a large number of colleagues and friends from abroad.

Almost thirty books in the form of monographs, published documentary material and studies on various subject of art history, as well as thirty five volumes of "Zograf", the journal of medieval art, with texts of over one hundred international scholars and local researchers; funds of technical and photo-documenta-

tion, unique in scope, on monuments from Serbia, the territory of ex-Yugoslavia and the Balkans, bibliographies and a substantial library, are present assets of the Institute for Art History of the Faculty of Philosophy in Belgrade. Those facts, it seems, speak for themselves and offer realistic ground for conviction that, as a result of cooperation between experienced scholars and those entering the field, this institution will be successful in overcoming the challenges facing humanistic disciplines in these years of global crisis. In their own way, the pages hereby presented to the reader sustain the same persuasion.

I extend expressions of deepest gratitude to all the authors, not only for their contributions but also for the patience and support I received from their part during the making of this book. I am also deeply indebted to the exceptional team which shared with me the pleasant task of preparing this volume.

Sadly, the passing of time has kept this small antidoron from being delivered into the hands of one of the founders and the first director of the Institute for Art History, Vojislav Korać.

Belgrade, May 2012

I. S.

Оснивачи и први сарадници Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду
 (стоје, с лева на десно): Миодраг Јовановић, Душан Тасић, Андреј Андрејевић, Лазар Трифуновић,
 Радмила Михајловић, Сретен Петковић, Марица Шупут, Гојко Суботић
 (седе, с лева на десно): Војислав Ј. Ђурић, Јованка Максимовић,
 Светозар Радојчић, Дејан Медаковић, Војислав Кораћ

Founders and first fellows of the Institute for Art History of the Faculty of Philosophy, Belgrade
 (standing, from left to right): Miodrag Jovanović, Dušan Tasić, Andrej Andrejević, Lazar Trifunović,
 Radmila Mihailović, Sreten Petković, Marica Šuput, Gojko Subotić
 (sitting, from left to right): Vojislav J. Djurić, Jovanka Maksimović, Svetozar Radojčić,
 Dejan Medaković, Vojislav Korać

INVENTING AND CHANGING THE CANON AND THE CONSTITUTION OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY IN THE NINETEENTH CENTURY¹

Nenad Makuljević

The search for the national canon in Serbian 19th century culture reveals the importance, mobility and pluralism of canons. In the history and theory of art, national canons were the necessary frameworks for the understanding of both past and contemporary works of art. National canons were not clearly determined – their role was to express the national identity according to the concepts of the nation, the reception of the national heritage and aesthetic principles. The function of the canon was to serve the state and nation and it was an important medium for the visual expression of the national identity in the public sphere.

Key words: canon, nationalism, Serbia, 19th century art, historicism

Inventing the canons took an important place in the theory of art and art history of the 19th century. The canons were presented as norms and models for understanding and formulating the artistic practice, as well as firm and stable definitions of the language of art. The recent art historical scholarship has led to the rethinking of the content and the very notion of canon. The emergence of canon can be traced in the framework of the religious and juridical doctrines, as well as in the need for creating and organizing a culture of memory in the ancient societies.²

New art-historical studies have abandoned the traditional academic understanding of the canon as

a norm and the framework of the scholarly practice, and they are now looking beyond the old boundaries.³ At the same time, the canons in history and art history are identified and studied as constructs which were formed to memorize and propagate values and ideas, whereas they included different political, social and gender contents. This also finds confirmation in the well-known historical practices

¹ An early version of this paper was presented at the workshop “The Art Historical Canon and its Function”, European Science Foundation – Universität Hamburg, Kunstgeschichtliches Seminar-Warburg-Haus, 2006.

² J. Assmann, *Religion und kulturelles Gedächtnis*, München 2000, 56–59; 81–100; 142–147.

³ The methodological block of texts *Rethinking the Canon*, in: ArtB 78–2 (1996), 198–217 is devoted to the contemporary canon criticism. They contain the following published texts: M. Camille, *Prophets, Canons, and Promising Monsters*, 198–201; Z. Çelik, *Colonialism, Orientalism, and the Canon*, 202–205; J. Onians, *World Art Studies and the Need for a New Natural History of Art*, 206–209; A. Rifkin, *Theory as Place*, 209–212; C. B. Steiner, *Can the Canon Burst?*, 213–21. There is sumptuous literature on the criticism of the traditional history of art, cf. N. Athanassoglou-Kallmyer, *Romanticism: Breaking the Canon*, ArtJ 52–2 (1993), 18–21; J. Elkins, *Art History and Images that are not Art*, ArtB 77–4 (1995), 553–571; K. Moxey, *Motivating History*, ArtB 77–3 (1995), 392–401.

of defining the canons in the visual culture.⁴ The canonic ideals in painting, sculpture and architecture have been continually transformed from the Middle Ages to the modern times. The fact that the canon was conditioned by the social movements and the conceptual/ideological beliefs was also confirmed at the very time of the birth and creation of the national idea, at the time when the “national character” in arts became one of the most important theoretical issues.⁵

The European and Serbian 19th century culture was marked by the process of constituting the national identity in which a prominent part was played by art and visual culture.⁶ In such circumstances, it was particularly important to invent a national canon as the model for current art production and medium for the interpretation of artistic heritage. The issue of a national canon was exceptionally important among the “new nations” as was the Serbian in the 19th century. Therefore, in Serbian culture, the very process of inventing the canon and its multiple functions lasted throughout the nineteenth century. The characteristics of this process show not only the story of the invention of the Serbian national canon, but also of the nature and possible functions of art-historical canon.

The invention of a national canon in Serbian culture was an exceptionally complex and hard process, because early modern Serbian culture was created in the different cultural models. From the end of the 17th century on, the Serbian people have lived in different state and cultural systems, primarily in the Ottoman and Habsburg Empires. This caused the creation of different aspects of cultural models, presence of different experiences and tra-

⁴ Cf. C. Brown, *Revising the Canon: The Collector's point of View*, Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art, 26–3 (1998), 201–212.; G. Pollock, *Differencing the Canon: Feminist Desire and the Writing of Arts' Histories*, New York, Routledge 1999; A. Brzyski, *Constructing the Canon: the Album Polish Art and the Writing of Modernist Art History of Polish 19th-Century Painting*, Nineteenth-Century Art Worldwide 3–1 (2004): http://www.19thc-artworldwide.org/spring_04/articles/brzy.shtml; Partisan Canons (ed. A. Brzyski), Duke University Press 2007.

⁵ Cf. H. Locher, *Kunstgeschichte als historische Theorie der Kunst 1750–1950*, München 2001, 99–178.

⁶ On the relation between culture, art and national identity A. D. Smith, *National identity*, London 1991, 76–79; H. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.

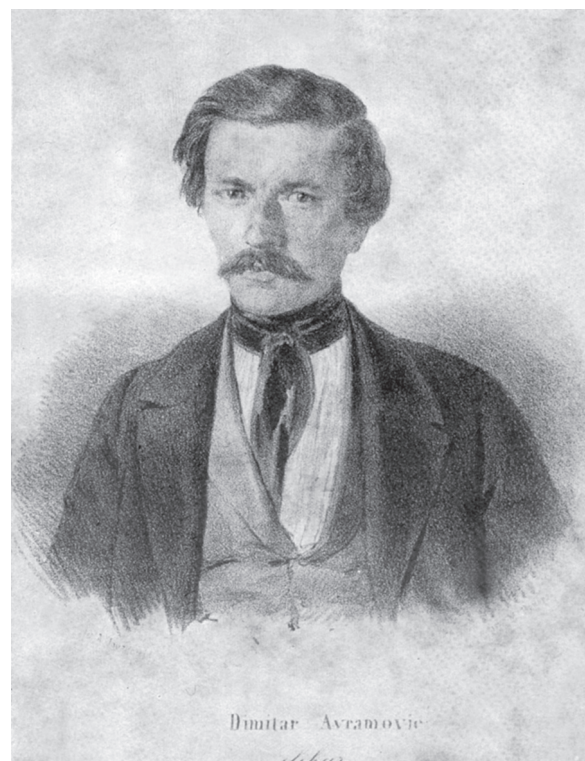

Fig. 1. A. Jovanović, Dimitrije Avramović, 1844–46

ditions and different definitions of visual culture.⁷ In the Ottoman Empire, Serbian visual culture did not deviate from the practice of the other Orthodox Slavs, so it belonged to a wider framework of the culture of Orthodox Christians in the Ottoman Empire.⁸ After the year 1690, a considerable part of the Serbian population exiled to the Habsburg Empire. This brought on changes and a reform of visual culture among the Habsburg Serbs.⁹ During the first decades of 19th century, after 1804–1815,

⁷ On different cultural models in the Serbs in 19th century cf. H. Макуљевић, *Плурализам плуралности: културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, in: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (пр. А. Столић – Н. Макуљевић), Београд 2006, 17–53.

⁸ On Serbian visual culture in the Ottoman Empire cf. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984; H. Макуљевић, *Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана у 18. веку*, in: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (пр. А. Фотић), Београд 2005, 72–111.

⁹ On Serbian art in the Habsburg Empire М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

a modern Serbian state was founded, and within this new state a new cultural model and a specific visual practice were formed.¹⁰ The historical frameworks of the constitution of the modern Serbian culture caused its complexity and visual diversity. At the beginning of 19th century, cultural differences were an obstacle to a unique construction of the Serbian nation. Immense variety was evident in all the spheres of visual culture, from dress codes to the religious painting. This conditioned the need for a formulation of clear patterns and canons of the national art.

The participants in the process of inventing the canon in Serbian culture were academics, art historians, theoreticians of art and artists. They were educated at European universities, primarily those of the German speaking cultural sphere. This fact and a strong influence of German culture defined their attitude to the canon. All of these intentions were turned towards the constitution of a national identity that could subsequently create the identity of the newly established state – the Principedom of Serbia, but also to overcome the cultural differences between the Serbs from the Ottoman and Habsburg Empires and Serbia itself.

In Serbian culture, creating a national art and visual culture became an important issue at the beginning of the nineteenth century. Culture was one of most important spheres in the creation of national identity, so the identification of the national

Fig. 2. D. Avramović, Vrdnik Monastery, Iconostasis, 1851–53

culture in the past was a basis for the contemporary activities and the creation of the national canon. Numerous personalities from the sphere of culture participated in the formation of the Serbian national identity, which created a favorable atmosphere for raising the question of the national art. Therefore, in the theories of the Serbian national canon, people like artist Dimitrije Avramović (1815–1855) and architect Mihailo Valtrović (1839–1915), took an important place. The question of Serbian national art was discussed even among foreign scholars, such as the Viennese re-

¹⁰ Cf. Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1796–1848*, Београд 1986; Н. Макуљевић, *Плурализам приватности: културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, 38–44.

Fig. 3. D. Avramović, Belgrade, Cathedral church, Iconostasis, Jesus Christ, 1841–45

searcher of the cultural heritage of the Balkans—Felix Philipp Kanitz (1829–1904).

The basic concepts that supported the search for the Serbian national canon were directed towards the works of art from the “Golden Age” of the nation.¹¹ That was the middle Ages and the period of the Serbian independent states, discontinued by the Ottoman invasion in the 15th century. The “discovery” of the Middle Ages in Serbian culture was initiated in the 18th century, but the cult of the mediaeval times significantly marked 19th century.¹² The mediaeval art was perceived as a historical testimony of national glory. The artistic values were not acknowledged in the Serbian mediaeval art up to the second half of 19th century. Serbian mediaeval heritage originated from the Byzantine cultural sphere, and this fact influenced its reception. European 19th century culture did not recognize the aesthetic and artistic values of the Byzantine painting, whereas architecture enjoyed

¹¹ On the notion of the Golden Age in the nationalist ideology cf. A. D. Smith, *National identity*; id., *The “Sacred” Dimension of Nationalism*, *Millennium-Journal of International Studies*, 29–71 (2000), 807–808.

¹² Н. Макуљевић, *Средњовековне теме у српском црквеном сликарству у XIX веку*, *ЗЛУМС* 32–33 (2003), 193–212.

a positive reputation. Therefore the invention of a national canon had very different paths in painting and the architectural practice, and it was based on different principles.

“The national spirit” as canon

In the first half of 19th century, Byzantine art was interpreted from the Orientals position.¹³ It was characterized as inartistic, Orientalistics, “dead”, and beyond aesthetic dimensions. The mediaeval Byzantine painting did not comply with the 19th century aesthetic concepts and was frequently undervalued, interesting primarily for its archeological and iconographic qualities. These evaluations were expressed in European academic circles, but also accepted by Serbian intellectuals. Positive evaluation was granted only to those paintings that,

¹³ R. S. Nelson, *Living on the Byzantine Borders of Western Art*, *Gesta* 35–1 (1996), 6–7.

Fig. 4. Mihailo Valtrović

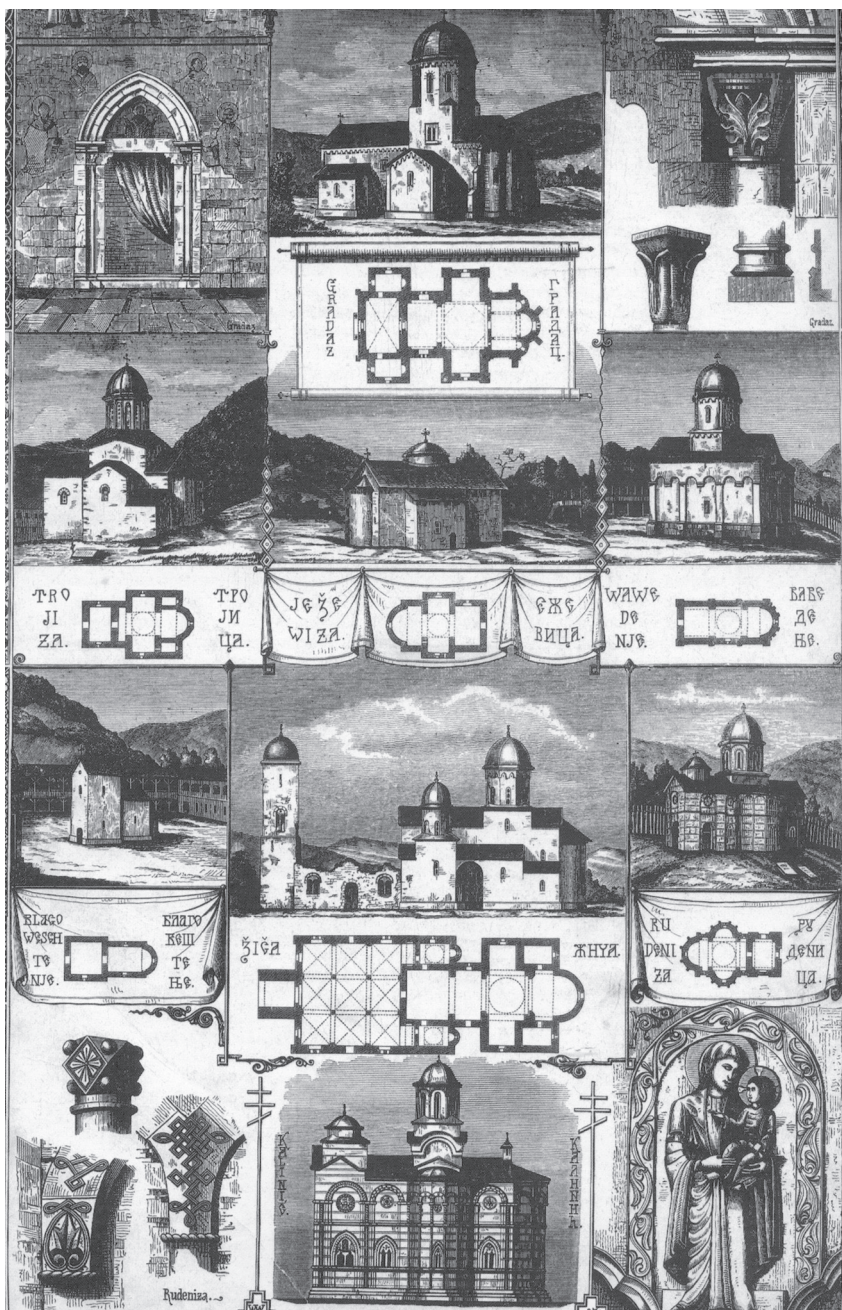

Fig. 5. M. Valtrović, Serbian medieval monuments (after M. Waltrowits, *O продронос: Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst*, Wien 1878)

like rulers' portraits and historic compositions, contributed to a broader knowledge of national history.

One example of the negation of Byzantine pictorial practice is the case of Dimitrije Avramović – a painter educated at the Viennese Academy, a theo-

retician of art and one of the first European explorers of Mount Athos.¹⁴ He strongly believed that Byzantine painting had no artistic qualities, and even when he copied certain mediaeval works, such as the charter of the monastery of Esfigmenou, he adapted them to the contemporary Nazarene artistic concepts.¹⁵

Such a perception of Byzantine painting resulted in the absence of adequate aesthetic notions in the national artistic heritage and that strongly influenced the process of national artistic canon formulation. One no longer searched for formal painterly models and those painters whose works would be representative of a national genius, but the frame of reference was sought in the central topoi of the national constant – “the authentic national spirit”. The notions of the “national spirit” were taken over from German literature. They were frequently used in nationalistic literature in order to create the ideal image of the Serbs. They also served as a powerful medium to interpret the past, to overcome the existing contemporary cultural differences and build the concept of a unique character of the nation.¹⁶

The canonic values of the “national spirit” were present in many theoretic texts. For example, Dimitrije Avramović

¹⁴ Он Д. Аврамовић cf. П. Васић, *Димитрије Аврамовић*, Београд 1971.

¹⁵ С. Радојчић, *Зграфи*, *О теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности*, Зограф 1 (1966), 15.

¹⁶ Cf. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 42–49.

pointed out in his request for the foundation of an art school in Belgrade from 1845, that national needs in the arts could be fulfilled only by the Serbs educated in the Serbian way, who could then produce works in the “Serbian spirit”. He saw epic poetry as an ideal and model of Serbian national art, and pointed out that “never would a German poet be able to compose a Serbian epic poem.” Therefore, in order to “turn a painting into poetry,” the author needs to be a Serb.¹⁷ The approach of Dimitrije Avramović is very important for understanding the notions of national canon. His theory was based upon the principle that the author’s personality, and “spirit” should be “identical” with the subject matter of his work.

Mihailo Valtrović supplied the most thorough programmatic delineation of the concepts which presumed that painterly canonic values existed in the “national spirit”. Valtrović was educated as architect in Karlsruhe and was active in the last three decades of the 19th century, studying mediaeval art, writing art historic and theoretical texts, serving as a director of the National Museum in Belgrade; he was also the author of coronation ceremonies for two Serbian kings, in 1889 and 1904.¹⁸ His manifold activity in the shaping of national culture required a defined national canon as a basis for further research of the artistic heritage and as a theoretic guideline for contemporary artistic practice. Valtrović expressed the ideological foundations of his research in an early treatise on old Serbian monuments, published in German under the Greek title “O PRODRAMOS”.¹⁹ He dedicated his endeavours to the warriors who were at that time fighting and falling for national freedom in the Serbian–Turkish wars.

Mihailo Valtrović made several attempts at defining the national canon. In the period from 1878 to 1888 he wrote reports on old Serbian monuments for the “Srpsko učeno društvo” (Serbian learned society). Here he indicated the canonic elements

and characteristics of old Serbian art. Mature views were contained in his programmatic text from 1884 – “To what extent can old Serbian art serve as model for the new”.²⁰ He defined art as the fruit of thought and feeling, varying according to religious

²⁰ М. Валтровић, *Колико стара српска уметност може за образац да послужи новој*, Преодница 4, 6, 8, 9, 10 (1884), 61–62; 90–92.

Fig. 6. Dj. Krstić, Niš Cathedral church, Iconostasis, St. Peter, 1892

¹⁷ Класицизам код Срба, књ. III, Београд 1966, 362–363.

¹⁸ С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина*, in: Излози Српског ученог друштва, Галерија САНУ, књ. 34 (1978), 7–81; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 18, 187–188; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд 2007, 93–99; К. Митровић, *Михаило Валтровић као теоретичар савремене уметности Краљевине Србије*, in: Валтровић и Милутиновић, тумачења (ур. Т. Дамљановић), Београд 2008, 73–88.

¹⁹ М. Waltrowits, *O prodrōmos: Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst*, Wien 1878.

Fig. 7. D. Milutinović, St. Peter and St. Paul, copy of a fresco from the Žiča monastery, 1882

and spiritual qualities of different nations. Valtrović denied mediaeval painting any artistic values because he could not discover there the canons of classical beauty. Still, he recognized great ideas and spiritual contents, and therefore stressed that the artist who revived national art, "...should penetrate the spirit of old painting, should look for the source of spiritual gestures of the old painter, should understand his poetic moment that endows the artistic person with the soul and body. And when he has found and accepted all that, then he would be able to execute a complete art work on his own and out of his own spirit."²¹ The art in which Valtrović rec-

²¹ *Ibid.*, 122–124; 140–141; 154–155.

ognized the embodiment of the national spirit had specific iconographic characteristics and they should be used and visually remodelled according to the contemporary aesthetic principles. Djordje Krstić (1851–1907), an eminent Serbian painter, an alumnus of the Art Academy in Munich,²² believed that such viewpoints could be realized. By following Valtrović's theory, he reinterpreted mediaeval iconography in many of his icons, like that of St. Peter for the Cathedral at Niš, which he painted after a mediaeval composition from the monastery of Žiča.²³

Formal models: historicism

A different course in inventing a national canon was applied to the study of mediaeval architecture, and in the concepts of the new Serbian architecture.²⁴ In general, the reception of mediaeval architectural heritage of the Byzantine cultural sphere differed from the perception of paint-

ing. Owing to the fact that from the beginning of the 19th century culture was obviously inclined to historicism, mediaeval architecture was studied. Therefore, the national canon followed the formal models of mediaeval architecture.

²² Н. Кусовац, *Сликарь Ђорђе Крстић 1851–1907*, Београд 2001.

²³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 146–147; 189.

²⁴ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX–средица XX века)*, Београд 1997; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 219–240.

Fig. 8. F. Kanitz, Manasija monastery (after F. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862)

The establishment of formal models for the national architectural canon followed the discovery of the Serbian mediaeval architecture, its chronology and stylistic characterization. This dynamic process of research and historic approach changed the attitude towards the national canonic features. The new attitude was reflected in an extensive architectural production.

Since the Serbian culture belonged to the sphere of the Byzantine commonwealth, the characteristics of Byzantine architecture were identified as canonic features of the Serbian mediaeval architecture. Such

viewpoints were founded on the Orthodox religious identification of Byzantium and Serbia, and not on the study of Serbian heritage. A systematic research of old Serbian architecture began in the 1840s and had a decisive impact in changing the perception of the national canon.²⁵ The course of this research was limited by travel conditions and the accessibility of monuments, which were predominantly situated on the territory of the Ottoman Empire. Therefore, the account of architectural heritage could not have been completed before the last decades of the 19th century.

The study of mediaeval monuments and the establishment of a canonic framework were necessary in order to facilitate the formulation of architectural patterns for new Orthodox churches. It was believed that the currently dominant forms of ecclesiastical architecture, as is Cathedral church in Belgrade founded on a Central European matrix,²⁶ could not adequately satisfy the national needs. Such views were not expressed only by Serbian intellectuals, but also by foreign scholars. It was generally believed that every nation

should have its own culture and art. Therefore important protagonists of historicist inventing the Serbian national canon in architecture are found in personalities of non-Serbian ethnic and national origin, such as Janko Šafarik (1814–1876), and Felix Kanitz.

²⁵ J. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године* (пр. Љ. Дурковић-Јакшић – М. Ж. Николић), Ваљево 1993.

²⁶ Б. Вујовић, *Саборна црква у Београду*, Београд 1996, 37–64.

Janko Šafarik, a relative of the famous Slovak scholar Pavel Josef Šafarik, traveled through the Principedom of Serbia in 1846 and described the existing mediaeval monuments; he copied their designs in order to offer them as models for new churches. In his report to the Serbian Ministry of Education, Šafarik underlined the need to use and apply these mediaeval designs. He indicated the church of the mediaeval Manasija monastery as an example of canonic values. Šafarik defined it as the “crown of Byzantine–Slavic” architecture, a possible “example or model how Eastern–Orthodox Serbian churches, or Slavic churches in general, should be built and decorated” and stressed that “it is from Manasija, that is, Žiča, Ravanica, that the Serbs should take a plan, upon starting to build cathedrals for their monasteries”.²⁷

Felix Kanitz systematically traveled through Serbia and wrote several monograph studies on the country, its heritage and culture.²⁸ Convinced of the need for national art, he was critical of the new Serbian church architecture and pleaded for the revival of “Byzantine” patterns. His influence was not spread only by means of published works, but he repeated his arguments in front of the Serbian Prince, Mihailo Obrenović, and a Serbian architects.²⁹ One of Kanitz’s works was particularly important – “Serbiens byzantinische Monumente”, published in Vienna in 1862, and translated into Serbian.³⁰ One of his main reasons for publishing this book was the need to establish the most significant features of Serbian mediaeval churches and instruct those in charge of the restoration and building of churches.³¹

The most important chronology of Serbian mediaeval architecture should be attributed to Mihailo Valtrović. In the 1870s, he wrote his previously mentioned treatise “O PRODRAMOS” on the evolution of the Serbian mediaeval architecture, and set apart a group of churches built in the late four-

teenth century as a variation of the Byzantine experience, attributing them as the Serbian–Byzantine style.³² The characteristics of these churches then turned into the elements of the national canon in the history of Serbian architecture. The Serbian–Byzantine churches were built in the last period of state independence, such as Ravanica and Lazarica, the patronage churches of Prince Lazar,³³ and monastery Kalenić.³⁴

The patronage of Prince Lazar was of particular importance for Serbs. Prince Lazar was the central figure of the Kosovo myth, the most significant historic–mythic foundation of the Serbian national ideology.³⁵ The fifth centennial of the Battle of Kosovo was organized in 1889 in Kruševac, nearby the Lazarica church. The church was restored and ad-

³² M. Waltrowits, *О продромос: Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst*.

³³ В. Ристић, *Лазарица и Крушевачки град*, Крушевац 1989; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд 1999.

³⁴ И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006.

³⁵ М. Поповић, *Vidovdan i časni krst*, Београд 1998.

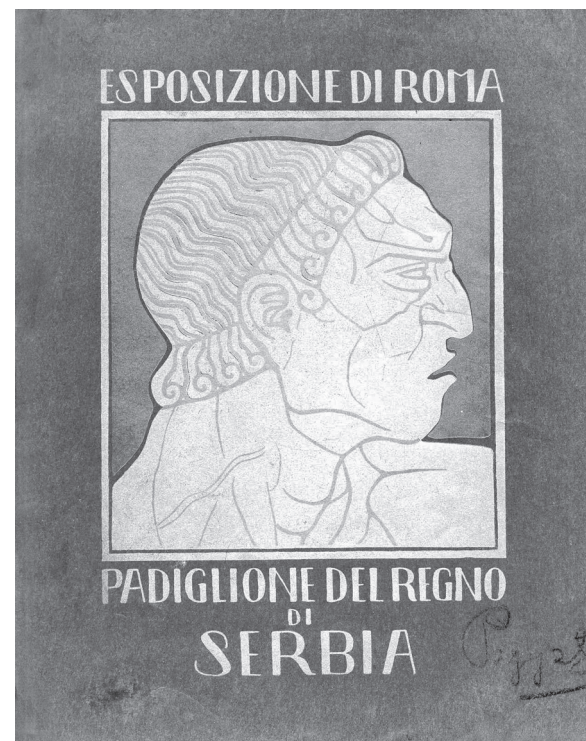

Fig. 9. Exhibition Catalogue *Esposizione di Roma Padiglione del Regno di Serbia*, Rome 1911.

²⁷ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, 23.

²⁸ Д. Медаковић, *Феликс Каниц и Срби*, in: *Истраживачи српских старина*, Београд 1985.

²⁹ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 100.

³⁰ F. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862 (= Ф. Каниц, *Византијски споменици по Србији*, Беч 1862).

³¹ Ф. Каниц, *Византијски споменици по Србији*, 6.

ditional investigations performed for that occasion, which promoted the Serbian–Byzantine style and established Lazarica as one of the most important canonic models of Serbian national architecture.³⁶

The first doctoral thesis dedicated to Serbian mediaeval architecture was written at the beginning of the 20th century. The thesis of Božidar Nikolajević, “Die kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter”, defended in 1902 before Professor Henry Thode in Heidelberg, brought a more complex approach to the national canon in architecture. The work emphasized that Serbian culture was characterized by a national constant, represented in the products of the “national spirit”. Nikolajević studied architectural monuments and interpreted them through the analysis of different examples. His survey included “the best” of Serbian mediaeval architecture – Studenica, Gračanica, Kalenić, Hilandar, Dečani, and broadened the range of possible models for the national canon in the past.³⁷

From canon to law

The formulation of the national canon had an important function in the Serbian culture, not only as the subject matter of art historical studies, but also as an active element in the shaping of the current visual and architectural practice. It was most obvious in ecclesiastical art, controlled by Serbian state institutions—Ministry of Building Affairs and the Ministry of Education and Church Affairs.³⁸ These institutions organized many activities in the contemporary process of building and decorating the public buildings, according to the laws, where legal premises were based on the character of the national canon. In the Church Law from 1860, and 1890 it is clearly stated that the icons should be painted in the Orthodox spirit, and that the churches ought to be built in Byzantine or Serbian–Byzantine style.³⁹ This confirmed the results of the search

for a national canon and the ambivalent aspect of its formulation. The abstract category of a national spirit and a formal model was applied to the same purpose – expressing the Serbian national identity.

National canon regulations in laws show one of the important functions of the canon. The canon was a tool of state power in the public sphere, an obliging law the breaking of which used to be sanctioned. The state-supported formation of the Serbian nation used the canon as a medium for marking and visual equalization of the “national space”. Therefore, Serbian architects employed by the Ministry of Building Affairs, worked on the so-called “thype plans” for the orthodox churches in Serbia. Architect Svetozar Ivačković was particularly active, and he developed several type plans for the construction of the Orthodox churches.⁴⁰ Examples of the state and national functions of the canon are displayed in the ecclesiastical, architectural and pictorial politics on new Serbian territories after Serbian–Turkish wars and the Congress of Berlin in 1878. Old

⁴⁰ А. Кадидјевић, *op. cit.*, 43–51; Н. Макуљевић, *op. cit.*, 228–230.

³⁶ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 232–233.

³⁷ В. С. Николаевитш, *Die kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter*, Belgrad 1902; Б. С. Николајевић, *О српској црквеној архитектури у средњем веку*, Београд 1905.

³⁸ Cf. Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, 9–14.

³⁹ *Ibid.*, 28–34.

Fig. 10. I. Meštrović, Marko Kraljević, 1908

Fig. 11. Dj. Jovanović, Kruševac, Monument to the Kosovo Heroes, 1904

church practice, connected with the Ecumenical patriarchate, was stopped with pressure of state and church authorities and all new Orthodox churches were built and painted, according to the state laws, in Byzantine and Serbian-Byzantine style.⁴¹

The supreme position of the national canon, according to the laws, resulted in many conflicts in the public sphere. The position of state was in conflict not only with the aesthetic and symbolic thoughts of church patrons, but also with economic facts. According to the laws, Neobyzantine churches should have the bell-tower dislocated from the

church building. That raised the costs of building and became an impossible aim for parish communities.⁴²

Nationalization of the artistic canon

One of the characteristics of the European art of the 19th century was the cult of academy and of academic canon. Even though the concept of work at academies had been undergoing changes as the time went by, the presentation of the academic manner of creating works of art remained a constant indicator of the indisputable value of artwork. The artists who wanted to create national art reacted differently to this approach. One of the ways to cope with it was to rebel, like when the supporters of the new German religious and patriotic art left the Viennese Academy.⁴³ Another possibility, which was practiced more frequently and accepted more widely, was to create a complex relationship between the artistic and the national. The artistic

was perceived as an ideal of skill, and the national was felt to be “the select representation of cultural symbols”.⁴⁴ This approach opened the possibility of the creation of national art on the basis of various pictorial conceptions. The notion of the canonical was located in the content, and the function of a work of art.

The acceptance of the artistic canon as a pictorial language enabling the formation of the national art appeared as early as at the beginning of 19th

⁴¹ Н. Макуљевић, *Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878*, Лесковачки зборник XXXVII (1997), 35–59.

⁴² Н. Макуљевић, *Црквена уметност*, 106–109.

⁴³ K. Andrews, *The Nazarens*, Oxford 1964.

⁴⁴ T. Erwin, *William Hogarth and the Aesthetics of Nationalism*, *The Huntington Library Quarterly* 64–3/4 (2001), 408.

century in the Serbian cultural circles. The painter Aksentije Marodić (1838–1908) clearly conveys this attitude, implying that an artist must first reach the artistic level, and then start serving the nation. Marodić pointed out that an artist should be first a servant of the Goddess of Art, and second, a member of the Serbian nation.⁴⁵ This approach to creating national works of art was adopted by many artists. Djordje Jovanović (1861–1903), a sculptor and the creator of the most significant public monuments in Serbia from the end of 19th to the beginning of 20th century, was one of them.⁴⁶

The importance of content and artistic skill for the creation of the national canon enabled a positive reception of Croatian artists, as the holders of the Serbian and Yugoslav artistic activities. The end of the 19th and the beginning of 20th century was the beginning of a new period in political and ideological movements in south-east Europe. That was the time of the formulation of the new South-Slav or Yugoslav nation. That had a strong influence on art-historical and artistic activities and created a need for the invention of the new canons. A new situation produced new problems in the perception of canons and thus began the 20th century canon adventure in Serbian culture.

The basic common denominator in the creation of Yugoslav culture was recognized in the common heroes of the folk epic poetry. As a result of this opinion, the thematic references to epic hero Kraljević Marko and the heroes from the Battle of Kosovo gained canonical values. Ivan Meštrović (1883–1962)⁴⁷ and a group of modern Croatian art-

ists had a particularly important role in this process. They directed part of their activity towards creating works of art with national Yugoslav thematic.⁴⁸ An international exposition held in Rome in 1911 testified of a complete transformation of old Serbian, and characteristics of the newborn Yugoslav national canon. Meštrović and Croatian artists took part in the arrangement of the pavilion of the Kingdom of Serbia, with their secessionist sculpture and painting.⁴⁹ Meštrović's approach to the creation of Yugoslav national art was also criticized by the public. Painter and journalist Moša Pijade (1890–1957), later an influential Yugoslav columnist and communist, severely criticized Meštrović's approach. He clearly pointed at the fact that it is impossible to build Yugoslav national art on the foundations of Viennese modern art.⁵⁰

The search for the national canon in Serbian 19th century culture reveals the importance, mobility and pluralism of canons. In the history and theory of art, national canons were the necessary frameworks for the understanding of both past and contemporary works of art. National canons were not clearly determined – their role was to express the national identity according to the concepts of the nation, the comprehension of the past and aesthetic principles. This shows the nature of national canons. They are not given patterns, but constructions that comply with the current understanding of culture, the created tradition and ideological requirements. The function of the canon was to serve the state and nation and it was an important medium for the visual expression of the national identity in the public sphere.

⁴⁵ Два дана у Риму, Писма Аксентија Мародића, in: Јавор, 34 (Нови Сад 23. VIII 1881) 1067–1068.

⁴⁶ И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 194–209.

⁴⁷ On early Meštrović cf. I. Kraševac, *Ivan Meštrović i secesija: Beč–München–Prag: 1900–1910*, Zagreb 2002.

⁴⁸ Д. Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, Београд 1990, 27–33.

⁴⁹ К. Амброзић, *Павиљон Србије на међународној изложби у Риму 1911. године*, ЗНМ 3 (1962), 237–266; Д. Тошић, *Учесће Србије на изложби у Риму 1911. у извештају архивске грађе*, ЗЛУМС 16 (1980), 341–385.

⁵⁰ М. Пијаде, *О уметности*, Београд 1963, 123.

ИНВЕНЦИЈА И ПРОМЕНА КАНОНА И КОНСТИТУИСАЊЕ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У XIX ВЕКУ

Ненад Макуљевић

У оквиру уметничке теорије и историје уметности у XIX веку важно место заузима дефинисање канонских вредности. Канони се представљају као норме и узор за разумевање и формулисање уметничке праксе. Савремени методолошки погледи довели су до преиспитивања појма и садржаја канона. Настанак канона се препознаје у оквиру религијско-правних доктрина и потребе креирања и организовања културе сећања у најстаријим друштвима.

У српској култури креирање националног уметничког и визуелног канона добија на важности почетком XIX века. Култура је представљала једну од важних области у креирању националног идентитета, па је идентификовање националне културе у прошлости било основ за инвенцију српског наци-

оналног канона. Конституисање српског националног канона су карактерисале различите стратегије. Канон је био препознат у "националном духу" и истористичким моделима, и потом је био укључен у законске акте о црквеној уметности Краљевине Србије.

Функција националног канона у српској култури је била вишеструка. Помоћу примене канонских обележја национализована је српска култура и утицало се на изградњу националног идентитета. Истовремено, примена српског националног канона у црквеној архитектури доприносила је обележавању српске националне територије. У овом процесу значајно место су заузимале личности попут Димитрија Аврамовића, Јанка Шафарика, Михаила Валтровића и Феликса Каница.

Радови сарадника Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Академије уметности у Новом Саду настали су у оквиру научно-истраживачких пројеката бр. 177001, 177013, 177015, 177032, 177036 Министарства просвете и науке Републике Србије.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности
Филозофског факултета Универзитета у Београду
Collection of Papers Dedicated to 40th Anniversary of the Institute for Art History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Уредник Иван Стевовић / Edited by Ivan Stevović

Помоћник уредника / Associate Editor
Јелена Ердџан / Jelena Erdeljan

Секретар / Secretary
Јасмина Ћирић / Jasmina Ćirić

Лектура текстова на српском / Proofreading of texts in Serbian
Александра Антић / Aleksandra Antić

Коректура / Correcting
Биљана Ђорђевић / Biljana Djordjević

Прелом текста / Technical Design
Ирена Ђаковић / Irena Djaković

Тираж / Circulation
400

ISBN 978-86-88803-05-2 (ФФ)
ISBN 978-86-6047-078-4 (ДС)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
75.046(082) 726(082)

SYMMEIKTA : зборник радова поводом четрдесет година Института
за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду =
collection of papers dedicated to the 40th Anniversary of the Institute for arts history,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade / уредник Иван Стевовић = edited
by Ivan Stevović. – Београд : Filozofski fakultet, 2012 (Београд : Dosije studio). –
XXII, 596 str. : ilustr. ; 28 cm

Radovi na više jezika. – Tiraž 400. – Str. XIX–XX: [Predgovor] / I. S. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. – Summaries; Rezimej.

ISBN 978-86-88803-05-2 (ФФ)
ISBN 978-86-6047-078-4 (ДС)

1. Stevović, Ivan [уредник] [аутор додатног текста]

a) Црквено сликарство – Зборници b) Црквена архитектура – Зборници

COBISS.SR-ID 193022988

У средини бременитој разноликим видовима дисконтинуитета, четири деценије постојања једне институције несумњиво представља повод који завређује да буде обележен. Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду овом публикацијом исказује поштовање наслеђу властите традиције и угледу који је стицао дугогодишњим радом у стручној и научној јавности. Радови објављени у овом зборнику представљају важан научни допринос, испољен како у текстовима са темама из области касноантичке односно средњовековне уметности, тако и у онима у којима се разматрају питања уметничког и културног стварања новог и савременог доба. Несумњиво је да је реч о прилозима који и у погледу анализе ликовног изражавања, и са становишта идејног или идеолошког амбијента средине у којој су поједина остварења настајала, концептуално проширују начин посматрања уметничког деловања и визуелне културе.

In a milieu laden with all forms of discontinuity, four decades of existence of an institution is unquestionably a cause worthy of noting. By publishing this volume the Institute for Art History of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, honors its tradition and remains true to the esteem attained in the long years of its presence and activities in the professional and academic field. The texts published in this collection of papers represent a significant contribution to scholarly study of subjects ranging from the art and culture of Late Antiquity and the Middle Ages to those of modern and contemporary times. Each in its own right, unquestionably, enhances and broadens the conceptual scope of perceiving artistic production and visual culture – within both the framework of analysis of visual utterance and that of the world of ideas and ideologies of the ambience of its making.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

INSTITUTE FOR ART HISTORY
FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

ISBN 978-86-88803-05-2

